

Dr Stanko Žuljić (Zagreb)

POJAVA METROPOLSKIH REGIJA I NJIHOVO ZNAČENJE ZA DALJU URBANIZACIJU JUGOSLAVIJE

Uvod

Prostorni razmještaj stanovništva i obilježja naseljenosti s obzirom na sastav stanovništva i građevinsko-komunalnu uređenost naselja, njihovo svrstavanje u određene sustave društvenih središta važna su osnova za spoznaje o općim društveno-gospodarskim značajkama određene narodne odnosno državne cjeline. Važne promjene u pogledu općih značajki naseljenosti, što su u toku u mnogim zemljama, a također i u Jugoslaviji, redovito se obuhvaćaju općim pojmom: urbanizacija. Kod toga se podrazumijevaju promjene u građevinsko-tehničkim značajkama i sastavu stanovništva pojedinih naselja, a također i promjene prostorno šireg prostiranja, kao npr. preseljavanje stanovništva, preobrazba širih područja od seosko-poljoprivrednih u urbane zajednice stanovništva, a i određene težnje prema zgušnjavanju stanovništva u velikim urbanim zajednicama.

Navedene promjene neposredno su povezane sa određenim značajkama gospodarskog razvitka. Time želim reći da one nisu izdvojena pojava i da njihove posljedice nisu nezavisna varijabla. Općenito je poznato da određene gospodarske značajke podrazumijevaju ne samo određenu gospodarsku strukturu stanovništva nego i u znatnoj mjeri određeni prostorni razmještaj stanovništva. Tako npr. prevladavajućem značenju poljoprivrede u cjelini narodnog gospodarstva odgovara raštrkani razmještaj stanovništva — odnosno njegovo svrstavanje u manja naselja, dok pretežno industrijskoj gospodarskoj zajednici više odgovaraju značajke naseljenosti s određenom koncentracijom stanovništva oko određenog težišta razvitka. Na osnovu takve međuzavisnosti gospodarskih značajki i značajki naseljenosti nužne su znatne promjene ako određeno područje prolazi put razvitka od pretežno poljoprivredne prema industrijskoj zajednici. Tada se govori o prostornom prerasmještaju stanovništva, unutar čega se posebno ističu težnje određenog polariziranja naseljenosti. Takav je tok promjena uočljiv i na znatnom dijelu područja Jugoslavije.

Ističući međupovezanost procesa urbanizacije s općim tokovima gospodarskog života i razvitka u njihovoj najširoj društvenoj sadržini, ovdje želim naglasiti da su razvojni procesi u pogledu razmještaja stanovništva i u pogledu strukture naselja pojave od najšireg društveno-gospodarskog značenja. Urbanizacija je ne samo posljedica prethodnih gospodarskih promjena i napretka, već je istovremeno i pretpostavka budućeg razvitka. Data struktura stanovništva, s obzirom na gospodarske i kulturne značajke

i reprodukciju snagu stanovništva s jedne strane, a zatim njegov prostorni razmještaj i strukturiranje u određene zajednice naseljenosti s druge strane, postaju u suvremenom društvu jedna od bitno važnih osnova za sagledavanje mogućnosti daljeg razvitka i uspješnosti ostvarivanja datih ciljeva društveno-gospodarskog razvitka.

Za suvremenu urbanizaciju u gotovo svim područjima svijeta posebno je značajno da ona prestaje biti jednostavni preobražaj strukture naseljenosti, s jednostavnim aglomerativnim tendencijama. Sve određenije značenje pripada stvaranju određenih sustava prostornog svrstavanja stanovništva, podrazumijevajući tu funkcionalnu različitost (diferenciranost) naselja, stupnjevanje naselja po značenju (hijerarhijski red) i regionalni koncept razvoja gradskih zajednica stanovništva. Suvremeni razvitak gospodarskih djelatnosti, a posebno industrijske proizvodnje, zasniva se na stalnom osuvremenjavanju tehnoloških postupaka i sve složenijoj podjeli rada. Tok napretka je sve teže pratiti na osnovama usitnjenih izdvojenih proizvodnih jedinica te se one nužno svrstavaju u velike integracione sustave. Za uspješnost razvitka proizvodnje potrebni su sve veće i veće infrastrukturne osnove i sistemi. Tržišna privreda neumoljivo inzistira na maksimalnoj ekonomičnosti, pa to podstiče na ekonomiju razmjera, na ekonomski realno optimalna lokaciona rješenja, na uvođenje komplementarnih sistema i tome slično. Navedeni činioci silom ekonomskih zakonitosti podstiču na viši stupanj koncentracije stanovništva, na razvoj urbanih sistema — bilo putom konurbacije, bilo prostornom ekspanzijom velikih gradova.

Veliki gradovi sve određenije postaju težište društveno gospodarskog razvitka pojedinih narodnih zajednica, odnosno državnih cjelina. Zbog njihove znatno šire društvene uloge i trajnog procesa kumuliranja funkcija i povećanja značenja veliki gradovi se više ne mogu razvijati u okvirima nekih izričito utvrđenih gradskih međa. Postupno širenje uvjetnog prostiranja velikih gradova u mnogim je državama svijeta postalo bespredmetno. Pojedine djelatnosti i funkcije traže smještajne pogodnosti uz određeno težište društveno-gospodarskog života u manjoj ili većoj mjeri, neovisno od političko-pravnog razgraničenja grada. Veliki prometni sistemi, kao što su to raskršća autoputova, zračne luke, teretni željeznički kolodvori i obilazne željezničke pruge, traže velike površine. Isto vrijedi i za velika rekreaciona središta, za rezervate pitke vode, mjesta za odlaganje otpadnih tvari itd., itd. Suvremeni velegrad moguće je organizirati i razvijati jedino u širim regionalnim mjerilima. Takav regionalno koncipirani grad možemo uvjetno nazvati metropolskim prostorom.

U sklopu pitanja suvremenog razvitka Jugoslavije posebno značenje pripada urbanizacionim procesima. Važno je utvrditi činjenice o oblicima prostornog širenja i demografskog jačanja pojedinih zajednica urbanog stanovništva. Posebnu pažnju zaslužuje pojava metropolskih regija, što predstavlja novu veličinu urbanizacije naše zemlje.

Stupanj urbaniziranosti Jugoslavije

Stupanj urbaniziranosti Jugoslavije, utvrđen na osnovu popisa stanovništva 1961. godine, može se općenito ocijeniti kao vrlo nizak. Prema uvjetnim kriterijima klasifikacije naselja navedene godine je na urbano stanovništvo otpadalo svega 28,3% od ukupnog stanovništva države.

Tok urbanizacionih procesa na području Jugoslavije je bio izričito spor sve do 1955. godine. Tako se npr. u razdoblju od 1921. do 1953. godine udio urbanog u ukupnom stanovništvu povećao od svega 16,6 na još uvijek svega 21,9 ‰. Do izvjesnog ubrzanja urbanizacionih procesa došlo je u narednom međupopisnom razdoblju (1953—1961. g.), tako da je 1961. godine utvrđeno 28,3 ‰ urbanog stanovništva.

S obzirom na stanje oko 1960. godine, za koje razdoblje postoje međunarodno usporedivi podaci, Jugoslavija unutar evropskog prostora pripada skupini zemalja na najnižem stupnju urbaniziranosti. Zbog toga je neposredno aktualno to da uočimo posljedice danog stanja na proces cjelokupnog daljeg društveno-gospodarskog razvitka jugoslavenskog prostora.

Na osnovi regionalnog svrstavanja zemalja prema stupnju urbaniziranosti i određenih pokazatelja gospodarske razvijenosti dolazimo do nekih prethodnih zaključaka o određenoj međuzavisnosti stupnja urbaniziranosti i opće društveno-gospodarske razvijenosti. Tako npr. pretežno urbaniziranim i visoko urbaniziranim dijelovima svijeta, kao što su npr. Sjeverozapadna i Srednja Evropa sa općim prosjekom od 67 ‰ urbanog stanovništva, Sjeverna Amerika i Australija sa oko 70 ‰ urbanog stanovništva, istovremeno pripadaju i obilježja privredno razvijenih, odnosno visoko razvijenih područja. Nisko urbanizirani dijelovi svijeta, npr. Sjeverna Afrika sa 34 ‰ urbanog stanovništva, Azija (bez SSSR-a) sa 19 ‰ urbanog stanovništva ili Afrika južno od Sahare sa svega 13 ‰ urbanog stanovništva, po općem su prosjeku istovremeno i gospodarski nerazvijeni dijelovi svijeta.

Jugoslavija je u pogledu stupnja urbaniziranosti 1961. godine zaostajala za odgovarajućim prosjekom za Istočnu i Južnu Evropu, koji je iznosio 42 ‰. Na osnovi toga moglo bi se zaključiti da Jugoslavija po određenim obilježjima svoje strukture znatno zaostaje za odgovarajućim općim prosjecima karakterističnim za područje Evrope kojem geografski pripada.

Radi stvaranja određenijih predodžbi o podudarnosti pokazatelja stupnja urbaniziranosti s određenim gospodarskim obilježjima, ističući pri tom razinu urbaniziranosti kao posljedicu i kao činilac razvitka, može se navesti niz usporedbi. Takve usporedbe pokazuju da postoji podudarnost između stupnja urbaniziranosti pojedinih područja i odgovarajućih prosjeka narodnog dohotka, odnosno društvenog proizvoda, između ekonomske strukture stanovništva i nekih drugih strukturalnih obilježja dane sredine.

Usporedba skupine zemalja, svrstanih na osnovi veličine prosječnog narodnog dohotka po jednom stanovniku, pokazuje da je veća vrijednost prosječnog narodnog dohotka u izravnoj podudarnosti s većim prosjekom stupnja urbaniziranosti. Tako je npr. za skupinu zemalja sa prosječnim narodnim dohotkom po jednom stanovniku do 100 US \$ ustanovljen prosjek od svega 15 ‰ urbanog stanovništva. Za skupinu zemalja sa 100—300 US \$ narodnog dohotka taj prosjek iznosi 42 ‰, za zemlje sa 300—700 US \$ — 53 ‰, dok je skupina zemalja sa prosječnim narodnim dohotkom više od 700 US \$ po jednom stanovniku imala oko 1960. godine opći prosjek od 70 ‰ urbanog stanovništva.

Ako se detaljnije razmotri stupanj urbaniziranosti Jugoslavije, a posebno neke osnovne značajke urbane strukture, dolazi se do određenijih spoznaja o osobitostima strukture naseljenosti jugoslavenskog prostora. Važno mjerilo u tom pogledu predstavlja stupanj koncentracije stanovništva u velikim gradovima, podrazumijevajući tu gradove sa više od 100 tisuća stanovnika. U Jugoslaviji je prema stanju 1961. godine u velikim

gradovima živjelo svega oko 9 % stanovništva države, dok je istovremeno taj prosjek iznosio npr. u Čehoslovačkoj 14 %, u Francuskoj 18 %, u Švedskoj 20 %, u Švicarskoj 21 %, u Mađarskoj 22 %, u Italiji 25 %, u Španjolskoj 28 %, u SR Njemačkoj 32 %, a u Velikoj Britaniji čak 42 %.

Jugoslavija se tokom proteklog desetljeća svrstala u skupinu gospodarski srednje razvijenih zemalja, ali istovremeno nije dostigla srazmjerni odgovarajući stupanj urbaniziranosti, niti odgovarajuću prostornu preraspodjelu stanovništva na relaciji selo — grad. Posebno se ističe srazmjerno nizak stupanj koncentracije stanovništva u velikim gradovima. To nagovještuje vjerojatnost, realnost i nužnost dalje urbanizacije, uključujući tu i dalje aglomerativne procese na prostorima razvitka i utjecaja velikih gradskih središta.

Suvremene značajke urbanizacionih procesa u Jugoslaviji

Važna osnova za pretpostavke o budućim tokovima, a također i o značajkama urbanizacije, jesu spoznaje o promjenama u pogledu rasporeda stanovništva po skupinama naselja s obzirom na njihovu veličinu, podrazumijevajući pod tim broj stanovnika naselja. Prema stanju 1961. godine, od ukupnog stanovništva Jugoslavije je čak 59 % živjelo u naseljima sa manje od 2000 stanovnika. Istovremeno je u toj skupini najmanjih naselja živjelo npr. u Francuskoj svega 34 % od ukupnog stanovništva, u Austriji 32 %, u Švicarskoj 27 %, u SR Njemačkoj 21 %, u Mađarskoj 20 %, a npr. u Sjedinjenim državama Amerike svega 15 % od ukupnog stanovništva države.

Jugoslavija, dakle, prema brojčanoj snazi stanovništva u naseljima sa manje od 2000 stanovnika pripada skupini država u kojima prevladavaju obilježja disperzne naseljenosti. S obzirom da prostorni razmještaj stanovništva istovremeno označava i realni raspored raspoloživog radnog potencijala zemlje, jasno je da on ima vrlo određeno značenje za dalji tok intenziviranja procesa korištenja toga bitno važnog ekonomskog resursa zemlje. Promatrano sa toga stanovišta, promjene u pogledu rasporeda stanovništva po pojedinim skupinama naselja, s obzirom na njihovu demografsku veličinu, a do kojih je došlo nakon drugog svjetskog rata, treba ocijeniti kao pozitivne.

Za suvremene promjene u pogledu prostorne strukture naseljenosti Jugoslavije karakteristično je da se pojavljuju tendencije određene koncentracije stanovništva. Odgovarajući zaključci se mogu svesti na slijedeće:

- Tendencije daljeg povećanja brojnosti stanovništva u malim naseljima (do 2000 stanovnika) zaustavljene su negdje oko 1958. godine.
- Za skupinu naselja od 2000 do 10.000 stanovnika trenutno je karakteristično umjereno povećanje broja stanovnika; veća seoska naselja proživljavaju svestraniji preobražaj svoje gospodarske strukture, pa to omogućuje dalje povećanje brojnosti stanovništva u tim naseljima; povećanje stanovništva se kreće oko općih prosjeka prirodnog povećanja stanovništva, a često i iznad toga — što znači doseljavanjem stanovništva iz drugih manjih naselja.

- Veća i velika naselja, podrazumijevajući tu naselja sa 10.000 i više stanovnika, imala su u posljednjih 15 godina razmjerno visoke prosjeke povećanja broja stanovnika. Posebno značenje pripada porastu važnosti velikih gradova sa više od 100 tisuća stanovnika, čije se stanovništvo povećalo od 1,1 milijuna u 1948. godini, odnosno 1,3 milijuna u 1953. godini na 1,7 milijuna godine 1961, odnosno prema procjeni za 1970. godinu na oko 2,4 milijuna.

Tendencije izvjesne koncentracije stanovništva Jugoslavije u velikim gradovima ne bi trebalo smatrati stihijskim tokom razvitka. Isto tako je preuranjeno nagovještavati da Jugoslaviju, ako se ustanovljene tendencije određene koncentracije stanovništva za određeno razdoblje nastave, očekuju problemi hipertrofirano rasta velikih gradova. Na prihvaćanje utvrđenih tokova razvitka, kao realnog procesa izmjene prostorne dispozicije stanovništva zatečene iz prethodnih društveno-gospodarskih prilika, upućuje još uvijek razmjerno nizak opći stupanj urbaniziranosti zemlje i još uvijek realno skromna koncentracija stanovništva u osnovnim težištima gospodarskog razvitka države.

Procjene provedene na osnovi određenih pretpostavki razvitka za pojedine dijelove države pokazuju da bi Jugoslavija tek iza godine 1985. mogla dostići prosjek srednje urbanizirane zajednice, sa 50 % stanovništva u urbanim naseljima, odnosno na urbaniziranim prostorima. Trenutno (1970. godine) u urbanim naseljima živi oko 38 % ukupnog stanovništva države. Može se očekivati da će se urbano stanovništvo Jugoslavije od sadašnjih 7,7 milijuna kroz naredna nepuna dva desetljeća povećati na oko 12 milijuna. U okviru takvog porasta značenja urbanih zajednica stanovništva brži razvoj metropolskih urbanih zajednica postaje neminovan.

Kada se govori o urbanizacionim procesima na području Jugoslavije i o novim urbanim strukturama koje se pojavljuju, treba istaknuti i određene regionalne specifičnosti. Naime, stupanj urbaniziranosti pojedinih dijelova Jugoslavije se u kvantitativnom pogledu i u pogledu kvalitativnih obilježja znatnije razlikuje. Tako se npr. prema stanju 1970. godine (procjena) posebno ističe Vojvodina sa oko 54 % urbanog stanovništva, dok npr. u Sloveniji na urbano stanovništvo otpada svega oko 34 % ukupnog stanovništva. Međutim, općenito je poznato da se urbane strukture ova dva područja međusobno znatno razlikuju, pri čemu se Slovenija ističe znatno stabilnijom i kompletnijom osnovom urbanog razvitka, a Vojvodina znatno širom demografskom osnovom urbanizacije. Relativno viši stupanj urbaniziranosti karakterističan je za Makedoniju, sa oko 45 % urbanog stanovništva, a zatim za Hrvatsku i uže područje Srbije sa nešto više od 40 % urbanog stanovništva. Na relativno niskoj razini urbaniziranosti su i nadalje Crna Gora sa oko 32 % urbanog stanovništva, Kosovo sa oko 26 % i Bosna i Hercegovina sa svega oko 25 % urbanog stanovništva.

Ovisno o alternativama urbanizacionih procesa razlikuju se i ukupni efekti urbanizacije. Kao primjer može se navesti da je u Makedoniji u proteklom razdoblju prevladavalo značenje Skoplja. U Kosovu i u Crnoj Gori težište je na razvoju srednje velikih gradova. Za Hrvatsku i uže područje Srbije je karakterističan razmjerno ujednačeni razvitak cijelog sustava gradskih središta. U Vojvodini se važni efekti urbanizacije ostvaruju preobražajem velikih sela u gradove, odnosno u urbanizirana naselja. Za Sloveniju je karakterističan uporedni razvitak gradova i urbanizacija širih prostora izvan formalnih granica gradova. Naravno da se specifičnosti ur-

banizacije ne mogu uvijek uopćavati za pojedine republike u cjelini; najčešće postoje regionalne specifičnosti, kao što je to npr. u Hrvatskoj.

U okviru praćenja tokova procesa dalje urbanizacije Jugoslavije od posebnog je društvenog interesa utvrditi tendencije koncentracije stanovništva u velikim gradovima.

Razvoj velikih gradova u metropolske urbane zajednice

U razdoblju prije drugog svjetskog rata na području Jugoslavije postojala su svega dva grada sa više od 100 tisuća stanovnika, dakle iznad uvjetne granice velikog grada. Takvo je stanje odražavalo općenito ruralno-poljoprivredne značajke tadašnje Jugoslavije u cjelini. Do godine 1961. broj velikih gradova se povećao na sedam, tj. uz Beograd i Zagreb u tu skupinu gradova ušli su još i Ljubljana, Novi Sad, Rijeka, Sarajevo i Skoplje. Do 1970. godine skupina velikih gradova je povećana Mariborom, Nišom i Splitom. Trenutno dakle okosnicu sustava gradskih središta Jugoslavije čini deset velikih gradova. Oni se mogu svrstati u tri hijerarhijske skupine, s tim da se polarizacija društveno-gospodarskih funkcija vrši na osnovama dvocentričnog sustava. To, međutim, nije bitno za razmatranje tendencija njihove prostorne ekspanzije, jer većina velikih gradova pokazuje uglavnom istovjetne tendencije, vremenski neujednačene i modificirane na osnovu veličine gradova.

U velikim gradovima Jugoslavije živjelo je 1961. godine 1,7 milijuna stanovnika. S obzirom na povećanje broja stanovnika i povećanje broja velikih gradova stanovništvo ove skupine naseljenosti povećalo se do 1970. godine na 2,4 milijuna. Na taj način se udio ove skupine gradova u ukupnom stanovništvu Jugoslavije povećao od svega 9,1 % u 1961. godini na 11,6 % u 1970. godini. Prethodno navedene međunarodne usporedbe pokazuju da se još uvijek radi o razmjerno niskom stupnju koncentracije stanovništva u velikim gradovima.

Do 1970. godine najveći stupanj koncentracije stanovništva u velikim gradovima dostignut je u Hrvatskoj i Sloveniji. U tim republikama živi u velikim gradovima 17,5, odnosno 15,5 % od ukupnog stanovništva pojedine republike. U Skoplju živi oko 12 % stanovništva Makedonije, dok u Srbiji u velikim gradovima živi svega oko 11 % stanovništva te republike. S obzirom da je Sarajevo još uvijek jedini veliki grad na području Bosne i Hercegovine stupanj koncentracije stanovništva je još uvijek vrlo nizak (5,4 %).

Razlika u pogledu stupnja koncentracije stanovništva po pojedinim republikama mogu se objasniti različitim gospodarske strukture pojedinih područja, položajem i značenjem pojedinih velikih gradova unutar sustava gradskih središta Jugoslavije. Ovdje je međutim važnije istaknuti da povećanje stanovništva velikih gradova i povećanje značenja ove skupine naseljenosti u odnosu na cjelokupno stanovništvo države ni u kojem slučaju ne znači jednoznačnu usmjerenost urbanizacionih procesa prema velikim gradovima.

Kao potvrdu toga zaključka navodim činjenicu da je ukupno stanovništvo velikih gradova učestvovalo u ukupnom urbanom stanovništvu države 1961. godine sa 32,3 % a 1970. godine sa svega 30,9 %. To pokazuje da je u toku proces koncentracije stanovništva Jugoslavije u velikim gradovima, ali da to istovremeno nema kao posljedicu dalji porast koncentri-

ranosti urbanog stanovništva u velikim gradovima. Radi se o tome da je u Jugoslaviji dostignut takav intenzitet urbanizacionih procesa koji omogućuje razmjerno brz rast velikih gradova, ali da to istovremeno ne iscrpljuje ljudske potencijale za razvoj cjelokupnog sustava gradskih naselja i za urbanizaciju na široj prostornoj osnovi.

I u pogledu koncentriranosti urbanog stanovništva pojedinih republika u velikim gradovima postoje određene osobitosti pojedinih područja. Ističe se Slovenija sa gotovo 45 % ukupnog urbanog stanovništva u velikim gradovima, što se može objasniti specifičnostima razvitka te republike na osnovu kojih je opći stupanj urbaniziranosti Slovenije realno ispod mjerila već dostignute razine gospodarske razvijenosti. U Hrvatskoj se visoki stupanj koncentracije urbanog stanovništva može objasniti širim društvenim značenjem Zagreba kao sekundarne metropole Jugoslavije, a i određenim činiocima što podstiču razvitak velikih gradova na hrvatskim obalama Jadrana, izvan mjerila njihovih užih gravitacionih područja.

Promjene stupnja koncentracije stanovništva u velikim gradovima u razdoblju od 1961. do 1970. godine

Republika	Broj velikih gradova		% udio stanovništva velikih gradova			
			u sveukupnom stanovništvu		u ukupnom urbanom stanovništvu	
	1961	1970	1961	1970	1961	1970
Bosna i Hercegovina	1	1	5,3	5,4	27,0	21,2
Crna Gora	—	—	—	—	—	—
Hrvatska	2	3	12,8	17,5	41,5	43,4
Makedonija	1	1	11,8	12,4	34,0	27,8
Slovenija	1	2	8,4	15,5	30,8	45,7
Srbija	2	3	9,0	11,3	30,0	27,1
Jugoslavija	7	10	9,1	11,6	32,3	30,9

Kada se govori o razvitku velikih gradova, a posebno o njihovoj daljoj demografskoj ekspanziji, treba naglasiti da se radi o novoj dimenziji urbanizacije ne samo u numeričkom već i u prostornom smislu. I u Jugoslaviji veliki gradovi se više ne mogu razvijati na osnovu koncentracije urbanog stanovništva unutar čvrstih urbanih granica, već na široj regionalnoj osnovi. I na prostoru Jugoslavije mogu se uočiti inicijativni oblici razvitka urbaniziranih regija, kojima su težište pojedini veliki gradovi Jugoslavije.

O metropolskim prostornim okvirima razvitka velikih gradova govore podaci o naseljavanju prigradskih zona velikih gradova. Tako je npr. 1961. godine na gradskom području Splita živjelo 99.614, a na njegovom širem metropolskom području 126.157 stanovnika, u Rijeci 100.989 a na metropolskom području Rijeke 146.515 stanovnika. Iste godine na gradskom području Zagreba su živjela 430.802 stanovnika, a na metropolskom području toga grada 480.106 stanovnika. Godine 1970. gradsko područje Zagreba ima oko 560 tisuća stanovnika, a metropolsko područje oko 650 tisuća. Posebno je značajno da se udio prigradskih područja u ukupnom stanovništvu šireg urbanog kompleksa Zagreba povećao od 10,5 % u 1961. godini na 13,8 % godine 1970. I neki drugi veliki gradovi Jugoslavije pružaju

slične primjere porasta značenja prigradskih zona za dalji razvitak procesa urbanizacije na prostoru Jugoslavije.

Pojava urbanizacionih procesa u širim regionalnim prostornim okvirima i razvitak velikih gradova na široj metropolskoj osnovi i u Jugoslaviji postaje realna činjenica. Takva šira osnova urbanizacije jedruštvenonužna. Proširena gospodarska osnova Jugoslavije treba sve snažnija uporišta ekonomski realnije polarizacije gospodarske snage zemlje.

Dr. Stanko Žuljić (Zagreb)

THE METROPOLITAN REGIONS AND THEIR SIGNIFICANCE FOR FURTHER URBANIZATION IN YUGOSLAVIA

(Summary)

The significant fact of contemporary urbanization in nearly all countries in the world today is that it has ceased to be a simple transformation of the settlement structure characterized by simple agglomerative tendencies. The formation of certain systems of spatial distribution of population is getting rather more important; by that system we understand the functional differentiation, step-like arrangement of settlement in a hierarchal order and a regional concept of the evolution of urban communities. The contemporary development of economic activities and, in particular, of industrial production, is based on permanent technological modernization and on a more and more complex division of labour. It has become more and more difficult to follow the course of the progress in small separate production units and, therefore, they tend to agglomerate into large integrated systems. Bigger and bigger basic infrastructure systems are needed for the successful development of production. The market economy requires unconditionally maximal economies, including economies of scale, economies derived from economically sound optimal locations, economies due to the establishment of complementary systems, and similar. These factors do, under the pressure of economic laws, stimulate a higher degree of the concentration of population, of the urban systems, either in the form of a conurbation or by the spatial expansion of large cities.

The large cities are becoming more and more definite foci of socio-economic development of particular nations viz. states. Because of their much wider social role, because of the permanent process of accumulation of functions and because of the general rise in their importance the large cities no longer can develop within certain firmly established city boundaries.

Gradual expansion of the conditional spread of large cities has become meaningless in many countries. Particular activities and functions are in search of locational advantages close to certain centers of gravity of the social and economic life more or less independantly of the administrative and legal city-boundaries. Big transportation systems, such as interchanges on super-highways, airports, goods-stations and by-pass railway lines require large amounts of land. The same is true of large recreation areas for urban population, water reservoirs, dump-yards, etc.

A contemporary large city can be organized and developed only on a wider regional scale. Such a regionally conceived city may well be called a metropolitan area.

Urbanization processes have a special importance among the issues which Yugoslavia is facing in her contemporary development. It is important to identify the facts concerning the forms of spatial expansion and demographic growth of particular urban communities. A special attention should be paid to the phenomenon of metropolitan regions as they represent a new order of magnitude in urbanization of Yugoslavia.

The general level of urbanization of Yugoslavia, as revealed on the basis of the 1961 Census of Population can be only assessed as a very low one. The urbanization processes in Yugoslavia have been, until about the year 1955, definitely slow. Thus, the share of urban population in the total population of the country, has risen from 16.6 % in 1921 to only 21.9 % in 1953. There was, however, a certain acceleration in the next eight year period and, by 1961 the share of urban population went up to 28.3 %.

During the past decade Yugoslavia passed into the group of countries reaching a medium level of economic development; but, at the same time, she neither reached a corresponding level of urbanization nor a corresponding spatial distribution of population in the rural-urban spectrum. The comparatively low degree of concentration of urban population in larger cities stands out in particular. This gives a strong support to the probability, the realistic expectations and the need for further urbanization, including also further agglomerative processes within the areas of growth and influence of large urban centers.

It is characteristic of the contemporary changes in the spatial structure of the settlement pattern of Yugoslavia that tendencies of a certain concentration do begin to appear. The conclusions concerning them can be summed up as follows:

- 1) Tendencies of a continuous growth of population in small settlements under 2000 inhabitants came to a stop somewhere around the year 1958.
- 2) A moderate population growth in settlements within the range of 2000 to 10.000 inhabitants is characteristic at the moment; larger rural settlements are undergoing a general transformation in their economic structure which makes possible a further growth of population in such settlements. The overall population growth for this type of settlements on the whole keeps pace with the rate of growth due to natural increase of population; sometimes it is also above that rate, which means immigration from other, smaller settlements.
- 3) The larger settlements, with more than 10.000 inhabitants, registered during the preceding 15 years comparatively high averages of population growth. Of particular significance is the increased importance of large cities with 100.000 or more inhabitants; their combined population increased from 1.0 million in 1948 to 1.3 million in 1953 and to 1.7 million in 1961 viz. to about 2.4 million according to estimates for 1970.

The tendencies towards a certain concentration of population in Yugoslavia should not be regarded as an unregulated and chaotic development. At the same time it is too early to predict that Yugoslavia is facing problems

of hypertrophical growth of large cities if the established trends of a certain concentration will continue during the next period. The reasons why the established course of development, which is a genuine process of the transformation of the spatial distribution of population (as it resulted from past socioeconomic condition) should be accepted is the still quite low general level of urbanization in the country and the modest concentration of population in the main poles of the economic development which also is still low.

The estimates, done on the basis of certain suppositions concerning the development of particular parts of the country, indicate that only after the year 1985 Yugoslavia will reach the average level of urbanization for countries with a medium level of economic development, i. e. 50 % of total population in urban settlements viz. in urbanized areas. Today, in 1970, only about 38 % of total population live in urban settlements. A reasonable expectation is that the urban population of Yugoslavia will rise from the present 7.7 million to about 12 million in less than two decades. A faster growth of metropolitan urban communities is becoming unavoidable if such an increase of urban communities is to be expected.

The share of the large cities (of 100.000 or more inhabitants) in the total population of the country was 9.1 % in 1961 and 11.6 % in 1970. It is necessary to stress, in connection with this fact, that the population growth of large cities and the increased importance of this size group in relation to total population of the country does in no way mean a single-track orientation of the urbanization processes towards the growth of big cities only. It should only be noted that the population of large cities represented 32.2 % of total urban population in 1961, while the corresponding share in 1970 was only 30.9 %. This information reveals that the process of the concentration of the population of Yugoslavia in cities is taking place, but also that it is not accompanied by any further concentration of urban population in large cities. The fact is that urbanization processes reached such an intensity which enables a comparatively quick growth of large cities but does not drain available population resources from the development of the entire urban system and does not prevent urbanization on a wider spatial basis.

It is necessary to stress, when considering the development of large cities and, in particular, their further demographic growth that it takes place not only in terms of population but also in terms of spatial expansion. In Yugoslavia as well, the large cities no longer can develop within firm territorial limits, but rather on a wider regional basis. In 1970, there were, e. g., 560.000 people living within the city boundaries of Zagreb, while the population of the entire metropolitan area of this city was 650.000. Some other cities in Yugoslavia also offer examples of a similar rise in importance of the peripheral urban zones for the further development of the urbanization process.

The phenomenon of urbanization processes taking place within a wider regional framework and the growth of large cities on a wider metropolitan basis are becoming a reality also in Yugoslavia. Such a wider basis for urbanization is necessary from the social point of view. The expanded economic base of Yugoslavia requires stronger and stronger foci of a more realistic polarization of her economic power.

V. Kokole

Za Jugoslaviju, a naročito za Sloveniju, karakterističan je nizak procenat gradskog stanovništva u poređenju sa narodnim dohotkom po jednom stanovniku. Do toga dolazi zato što u Sloveniji živi mnogo stanovnika u prigradskim zonama ili čak izvan njih, a mnogi stanovnici imaju tesne i svakodnevne kontakte sa obližnjim gradskim naseljima. Ustanovio sam da se procenat takvih stanovnika, koji zapravo žive na urbaniziran način, kreće do 800.000 ili 50 % stanovništva republike. To bi odgovaralo sadašnjoj razvijenosti republike. Kod Ljubljane se npr. povećava gradsko stanovništvo najmanje za 30 % i ova zona zauzima radijus 10—15 km. Broj tog stanovništva utvrdio sam pomoću udela agrarnog stanovništva, zatim procentom onih koji potuju na rad i natprosečnim porastom stanovništva u prigradskim naseljima. Zato me zanima kojim se kriterijumom poslužio referent pri oceni stupnja urbanizacije?

Druga karakterističnost za Sloveniju je brz porast stanovništva u malim gradovima. U relativnom smislu njihova populacija raste čak brže nego stanovništvo velikih gradova. Analiza porasta stanovništva za poslednjih sto godina za 84 grada ili centralna naselja, izvedena po gradskim veličniskim kategorijama, pokazala je da je do najnovijeg doba bio porast u svim grupama paralelan. Tek u poslednje vreme došlo je do poremećaja i do razlika u rastu pojedinih kategorija; centri 6. ranga centralnih naselja počeli su brže rasti.

I. Vrišer

Referent nam je lijepo pokazao eksplozivni razvoj naših velikih gradova. Manje pažnje je obratio razvoju srednjovelikih gradova (npr. Čačka, Kraljeva, Kruševca, Virovitice, Bjelovara itd.), koji su nekad bili nosioci naše urbanizacije, a danas su zbog diferencijacije u razvoju gradova, nekako stisnuti između velikih gradova i različitih malih gradova. Naročito ova posljednja grupa pokazuje brz razvitak, iako nismo toga uvijek svjesni. U Sloveniji čak prevladuje. Velika samouprava naših općina podupire razvitak tih malih centara, a po drugoj strani se time koči razvitak srednje velikih gradova, koji pomalo gube svoju nekadašnju društvenu ulogu. Zbog toga srednje veliki gradovi nisu u stanju da po broju stanovništva pređu preko granice koja bi im omogućila stvaranje vlastite ekonomske baze i ekonomsko opravdanih servisnih institucija. Taj razvoj ne smatram najboljim, pa me zanima što misli referent o njemu.

J. Čirić

Prilikom promatranja razvoja gradskog stanovništva treba uzeti u obzir pojavu da mnogi manji gradovi u blizini velikih rastu na račun doseljenika, koji se naseljavaju u tim malim gradovima, a rade u velikim. Oni žive u tim manjim gradovima zbog svoje niže kupovne moći, boljih životnih uslova itd., ali osećaju se građanima velikog grada. Dobre saobraćajne veze im omogućavaju dnevni odlazak na rad u obližnji veliki grad. Takav je primer Pančevo i Beograd ili Domžale i Ljubljana. Kad bismo takve stanovnike zapitali kojega grada se građaninom osećaju, sigurno bi odgovorili da su Beograđani ili Ljubljančani. Porast stanovništva u tim malim gradovima u senci velikih je specifičan i treba računati da u njima postoji izvestan stalan kontigent stanovnika, koji tamo borave samo privremeno i teže stalnom naseljenju u velikom gradu. Statistički popis i podaci o toj pojavi ne donose nikakve rezultate, zato je dužnost geografa da upozoravaju na te razlike između stvarnog procesa i statističkih i urbanističkih koncepcija.

S. Žuljić

Cilj mog referata bio je upozoriti na stvarno stanje naše urbanizacije, naročito iz vidika velikih gradova. Kod nas postoje ekonomsko-politička gledanja da dalji razvoj velikih gradova vodi hipertrofičnim koncentracijama stanovništva. Smatram da to nije tačno, jer se Jugoslavija nalazi na najnižem stupnju koncentracije gradskog stanovništva u velikim gradovima, i to ima bitne ekonomske posljedice.

U poslijeratnom periodu su u Jugoslaviji postojale dvije teze o razmještaju proizvodnih snaga. U prvom periodu prevladavala je teza da poljoprivrednu djelatnost treba supstituirati industrijskom privredom na osnovi postojećeg razmještaja stanovništva. To je značilo da u svako manje mjesto treba dovesti industriju. Takav pristup smatram nepoželjnim, jer razmještaj stanovništva u agrarnoj privredi

zavisu u potpunosti od drugih faktora (zemljište, fond plodne zemlje) negoli razmještaj industrije, te se takva supstitucija ne može izvršiti. Sa postupnom normalizacijom djelovanja ekonomskih zakona došla je do izraza i druga teza, i s njom do mnogih promjena. Došlo je do porasta značaja gradova i do stimuliranja drukčijeg razmještaja stanovništva. Industrijska privreda se zasniva na velikim nužnim koncentracijama stanovništva, bez kojih nema uslova za postojanje servisnih djelatnosti. Tako se na primjer ne može efikasno organizirati zajednica sa manje od 2.000—3.000 stanovnika, ozbiljna industrijska zajednica se ne može razviti sa manje od 10.000—15.000 stanovnika, a velika zajednica sa manje od 100.000—200.000 stanovnika.

Poslije 1965. g. ti novi ekonomski stimulansi pri razmještaju stanovništva došli su do izraza i u procesu deagrarijacije, iako treba pri tom uzeti u obzir velike razlike između naših pokrajina. Npr. u Sloveniji je disperzitetni razmještaj industrije uspijevao zbog više kvalitetne osnove cijele privrede, ali to ne vrijedi za ostale republike.

Iz tih osnovnih postavki proizlaze moja razmišljanja o našoj urbanizaciji; pojedina pitanja međutim zahvaćaju širu problematiku.

Kao kriterijum određivanja urbanizacione stope za ranija razdoblja upotrebio sam kombiniranu metodu M. Macure, koja se kod nas smatra službeno-statističkom. Osobno se zalažem za metodu da se u gradove svrstaju sva naselja iznad 10.000 stanovnika, a gradsko područje bi sačinjavala sva naselja koja tvore kontinuiranu naseljenost sa gradom. Takav kriterij npr., postoji u Finskoj i Švedskoj, gdje se u grad računaju sve kuće koje nisu međusobno udaljene preko 50 odnosno 200 m. Poseban problem kod svih tih mjerenja jest u tome kako izdvojiti neagrarno stanovništvo od urbanog. U nizu evropskih država je postotak neagrarnog stanovništva obično za oko 20—25% veći od postotka urbanog stanovništva. U Jugoslaviji je sigurno nekoliko veći.

Veliki gradovi ne ugrožavaju rast srednje velikih gradova. Naprotiv, udio urbanog stanovništva raste brže negoli udio stanovnika velikih gradova. Srednje veliki gradovi, koji se nalaze na određenoj distanciji od velikog grada (npr. Sisak, ili Karlovac u odnosu prema Zagrebu), dobivaju iz velikog grada kvalitetne podsticaje i osim toga se međusobno dopunjuju. Veliki gradovi nisu alternativa urbanizaciji, niti cijelom sustavu gradskih središta, nego su posebna kvaliteta i baš zato nužni. U nekim republikama bila bi neophodna polarizacija naselja, naročito npr. u Bosni i Hercegovini.

Zbog terminoloških nejasnoća upotrebljavam umjesto termina gradsko stanovništvo — urbano stanovništvo, jer danes ne možemo više govoriti o gradovima nego o urbanizaciji. Budući da migraciona gibanja sve više zahvaćaju prigradsku zonu, ona preuzima mnoge funkcije grada. Urbanizacija je kontinuiran proces i grad je tijelo u permanentnom razvitku. Baš zbog toga je određivanje gradskih međa bespredmetno ili ima značenje samo za onaj trenutak kada se radi. Možda bi bilo dobro da i mi prijeđemo na sistem fiksnih malih teritorijalnih jedinica, kao što su to općine u zapadnim zemljama, i da mjerimo urbanizaciju njihovim transformiranjem i uključivanjem u gradsku zajednicu.